

Tomasz Piec

Uniwersytet Śląski w Katowicach

PIĘĆDZIESIĄT LAT DZIAŁALNOŚCI PAPIESKIEJ RADY IUSTITIA ET PAX. PRÓBA BILANSU

Abstract Fifty years of activity of the Pontifical Council Iustitia et Pax. Evaluation attempt. In 1967 Pope Paul VI established Pontifical Commission Iustitia et Pax (*Justpax*) in response of Second Vatican Council, who had proposed the creation an organism of the universal Church, whose role would be to stimulate the Catholic community to promote progress in needy regions and international social justice. After 50-year period *Justpax* finished the activity. In this article, the Author analyses the activity of the Iustitia et Pax between 1967–2017. The Author shows the historical background, history, structure, objectives and assignments, initiatives of the *Justpax*.

Pięćdziesiąt lat działalności Papieskiej Rady Iustitia et Pax. Próba bilansu. W odpowiedzi na soborowe wezwanie do utworzenia w Kościele jakiejś organizacji podejmującej kwestię pobudzania katolików do promowania rozwoju krajów oraz sprawiedliwości społecznej między narodami papież Paweł VI w 1967 roku powołał do istnienia Papieską Komisję Studiów Iustitia et Pax. Instytucja ta po pięćdziesięciu latach istnienia zakończyła swoją działalność. W niniejszym artykule autor podejmuje kwestię analizy aktywności Iustitia et Pax w latach 1967–2017. Przedstawia jej genezę, rys historyczno-prawny, strukturę organizacyjną, cele i zadania oraz kierunki działania.

Keywords the Roman Curia, Pontifical Council for Justice and Peace, Pontifical Commission for Justice and Peace, Iustitia et Pax, Catholic social teaching

Kuria Rzymska, Papieska Rada Sprawiedliwości i Pokoju, Papieska Komisja Sprawiedliwość i Pokój, Iustitia et Pax, nauczanie społeczne Kościoła

1 stycznia 2017 roku, po pięćdziesięciu latach istnienia, zakończyła działalność Papieska Rada Iustitia et Pax. Została powołana do istnienia przez papieża Pawła VI w 1967 roku jako tymczasowa Papieska Komisja Studiów. Ważnymi datami w jej historii były: rok 1976, kiedy to komisja została ostatecznie zreorganizowana oraz umocowana prawnie, a także rok 1988, kiedy – w związku z reformą Kurii Rzymskiej – komisja została podniesiona do rangi rady. Kres działalności omawianej instytucji związany jest z decyzją papieża Franciszka o przeniesieniu jej kompetencji do nowo powołanej Dykasterii ds. Popierania Integralnego Rozwoju Człowieka.

Celem niniejszego opracowania będzie przedstawienie działalności Papieskiej Rady Sprawiedliwości i Pokoju w latach 1967–2017¹. Omówione zostaną: geneza jej powstania, zarys historyczny, status w strukturze Kurii Rzymskiej, organizacja oraz cele i zadania. Szczegółowej uwadze zostaną poddane kierunki działania Rady poparte przeglądem i krótką analizą publikowanych przez nią dokumentów. Autor niniejszego opracowania będzie starał się odpowiedzieć na pytanie, czy działalność Komisji/Rady spełniła pokładane w niej nadzieje.

1. GENEZA I RYS HISTORYCZNO-PRAWNY

Przyczyn erygowania omawianej instytucji należy poszukiwać w postanowieniach II Soboru Watykańskiego. Duch *aggiornamento*, który nie ominął przestrzeni relacji Kościoła ze współczesną cywilizacją, skierował uwagę ojców soborowych na kwestię międzynarodowej aktywności chrześcijan. Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et Spes* (dalej: GS) szczególnie nacisk położyła na działania zespołowe chrześcijan, zmierzające do budowania wspólnoty narodów w pokoju i braterstwie. Według soborowego dokumentu właściwym miejscem dla wzmiankowanej aktywności są międzynarodowe stowarzyszenia katolickie – odpowiednio koordynowane, wyposażone w środki materialne oraz zasoby intelektualne. Stowarzyszenia takie miałyby się przyczyniać do „wyrabiania uniwersalizmu w sposobie myślenia” oraz do „wyrobienia ducha prawdziwie powszechnej solidarności i odpowiedzialności” (GS 90). Dla pobudzenia inicjatywy katolików w sferze współpracy między narodami ojcowie soborowi sformułowali następującą sugestię:

Mając na względzie ogrom utrapień, które dziś jeszcze dręczą większą część rodu ludzkiego, i chcąc wspierać wszędzie sprawiedliwość, a zarazem miłość Chrystusową względem ubogich, Sobór uważa za rzecz bardzo wskazaną utworzenie jakiejś organizacji w Kościele

¹ Autor niniejszego opracowania z przyczyn pragmatycznych będzie używał terminu „komisja/rada” lub zwyczajowo przyjętej nazwy „Iustitia et Pax” w odniesieniu do całego okresu istnienia omawianej instytucji, mając świadomość, że nosiła ona różne nazwy i miała odmienny status prawny w poszczególnych okresach, tj: w latach 1967–76 funkcjonowała jako tymczasowa Papieska Komisja Studiów Sprawiedliwość i Pokój, 1976–88 jako Papieska Komisja Sprawiedliwość i Pokój, 1988–2017 jako Papieska Rada Sprawiedliwości i Pokoju. Wydaje się jednak, że skoro Rada była jakoby naturalną spadkobierczynią dorobku i kontynuatorką prac Komisji erygowanej w 1967 roku i kolejno reorganizowanej w latach 1976 i 1988, można dokonać syntetycznej oceny całego okresu pięćdziesięciolecia.

powszechnym, której zadaniem byłoby pobudzać społeczność katolicką do popierania rozwoju krajów cierpiących niedostatek oraz sprawiedliwości społecznej między narodami (GS 90).

Aby dobrze zrozumieć, dlaczego taki postulat w ogóle się pojawił, należy wrócić do początku lat sześćdziesiątych XX wieku. Jak wskazuje Angelo Cairati, to opublikowane wtedy przez Jana XXIII encykliki *Mater et magistra* (1961) oraz *Pacem in terris* (1963) stały się podstawą do odnowionego spojrzenia na świat, a jednocześnie zachętą do autentycznej i serdecznej współpracy w łonie Kościoła, która miała zmierzać ku rozwiązywaniu problemów związanych z rozwojem, sprawiedliwością i powszechnym pokojem².

W odpowiedzi na propozycję soboru papież Paweł VI powołał specjalne zespoły w celu przygotowania koncepcji ustanowienia organu, który uczynić miał zadość sugestii wynikającej z *Gaudium et Spes*. Trzon wspomnianych zespołów tworzyli członkowie grupy tzw. *cospiratori*, która w czasie soboru lobbowała za umieszczeniem zapisu artykułu 90. w konstytucji *Gaudium et Spes*. Wśród członków tej grupy wymienia się m.in. świeckiego Amerykanina Jamesa J. Norrisa (1907–1976), brytyjską ekonomistkę Barbarę Ward (1914–1981), ówczesnego przełożonego generalnego St. Joseph's Missionary Society z Mill Hill Geralda Mahona (1922–1992), amerykańskiego demografa i ekonomistę ojca Arthura McCormaca (zm. 1993) – nazywanego powszechnie „the most knowledgeable man on the subject of population in the Catholic Church” – oraz amerykańskiego pisarza Josepha Gremilliona (1919–1994). Intelktualnego wsparcia zespołowi w czasie trwania soboru udzielał francuski teolog i socjolog Louis-Joseph Lebret (1897–1966)³.

Grupa ta musiała zmierzyć się przede wszystkim z trzema problemami: (1) poglądem, iż sprawy sprawiedliwości i pokoju są problemami ludzi świeckich i powinny być rozpatrywane w ramach działań Komisji ds. Świeckich – w odpowiedzi *cospiratori* rozwinęli argumentację przypisującą odpowiedzialność za społeczną misję Kościoła całemu Ludowi Bożemu; (2) zaleceniem podjęcia współpracy ekumenicznej w obszarze wysiłków na rzecz sprawiedliwości, przezwyciężenia ubóstwa i wspierania pokoju – uznano, iż społeczna misja Kościoła stwarza odpowiednie pole dla ekumenizmu; (3) pozorną sprzecznością między niesieniem pomocy charytatywnej i humanitarnej (tradycyjnej działalności Kościoła) a zlikwidowaniem prawdziwych przyczyn ubóstwa i nierówności na świecie – zaproponowano tu wdrożenie nowego sposobu myślenia o etyce rozwoju⁴.

7 lipca 1966 roku utworzono tymczasową komisję, której powierzono kontynuację prac powołanych po soborze zespołów (wstęp do *Catholicam Christi Ecclesiam*, dalej: CCE). Owocem tych prac było ustanowienie 6 stycznia 1967 roku na mocy motu proprio Pawła VI *Catholicam Christi Ecclesiam* dwóch oddzielnych instytucji, mających jednak

² Zob. A. Cairati, *Giustizia e pace si baceranno* (Sal 85, 11). *Il Pontificio Consiglio della Giustizia e della Pace e la dottrina sociale della Chiesa*, Città del Vaticano 2009, s. 92.

³ Szerzej na temat zespołów roboczych oraz o przesłankach teologicznych powołania Komisji pisze w swojej dysertacji doktorskiej Andrew Small (The Catholic University of America), zob. A. Small, *The Theological Justification for the Establishment of the Pontifical Commission for Justice and Peace (Iustitia et Pax)*, Washington DC 2010, [https://islandora.wrlc.org/islandora/object/etd%3A6/datastream/PDF/view\(10.12.2017\)](https://islandora.wrlc.org/islandora/object/etd%3A6/datastream/PDF/view(10.12.2017)).

⁴ Zob. A. Small, *The Theological Justification for the Establishment...*, dz. cyt., s. 275–276.

wspólne kierownictwo: Rady Świeckich (Consilium de Laicis) i Papieskiej Komisji Studiów Sprawiedliwość i Pokój (Pontificia Commissio Studiosorum a Iustitia et Pace). Na czele obu z nich stać miał przewodniczący (kardynał) oraz wiceprzewodniczący (biskup), których kadencja wygasać miała po upływie pięciu lat, z możliwością powtórnego wyboru (CCE III.1,2,6). Każda z instytucji miała jednak osobny sekretariat (CCE III.3). Członkowie i konsultorzy wchodzący w skład rady i komisji wybierani mieli być „w odpowiedni sposób”, a ich nominacja została zarezerwowana dla Stolicy Apostolskiej (CCE III.5). Oba organy powołane zostały na okres pięcioletniego eksperymentu, który miał służyć obserwacji, a w konsekwencji ewentualnemu przerezagowaniu celów i przebudowaniu organizacji (CCE III.7).

Jak się później okazało, pięcioletni okres eksperymentu został przedłużony o kolejne pięć lat. W tym czasie Komisja przestudiowała precyzyjnie *Gaudium et Spes* oraz inne dokumenty Kościoła. Dzięki m.in. tym działaniom głos Kościoła w odniesieniu do prawdziwej sprawiedliwości i prawdziwego pokoju stał się słyszalny w społeczeństwie (wstęp do *Iustitiam et Pacem*, dalej: IEP). Paweł VI, uznając, że sprawy, którymi zajmuje się komisja, są bardzo złożone i często wiążą się z innymi problemami, postanowił doprecyzować zakres jej zadań. W tym celu na mocy motu proprio *Iustitiam et Pacem* z 10 grudnia 1976 roku dokonał reorganizacji jej pracy. Komisja została oddzielona od Rady Świeckich, otrzymując swoją własną strukturę organizacyjną. Na jej czele miał stać kardynał przewodniczący, którego – przez okres pięcioletniej kadencji – wspierać mieli sekretarz oraz podsekretarz. Skład zespołu konsultorów – wybieranych spośród kompetentnych osób duchownych i świeckich – miał ustalać sam papież (IEP III). Dokument papieski zakładał, iż członkowie Komisji mieli spotykać się na zwoływanych co roku posiedzeniach generalnych, podczas których dzielić się powinni swoimi refleksjami i doświadczeniem duszpasterskim, przyczyniając się w ten sposób do opracowania planu pracy Komisji (IEP IV). Jak zauważa Jan Dyduch, w nowej nazwie komisji pominięte zostało określenie „Studiosorum”. Dyduch wskazuje na dwa powody zaistnienia takiej sytuacji. Po pierwsze, może to być wynikiem zabiegu umotywowanego względami praktycznymi – w celu skrócenia nazwy, tym bardziej że we wcześniejszych dokumentach pomijano już to słowo. Po drugie, pominięcia takiego dokonano celowo, aby podkreślić, iż odnowiona komisja nie jest wyłącznie organem doradczo-informacyjno-badawczym, ale ma również inne uprawnienia, np. wykonawcze⁵. Nie można pominąć faktu, że zreformowana komisja miała stanowić organ fachowy w zakresie tematyki dotyczącej pokoju i sprawiedliwości. Mimo iż skład członków komisji autorytatywnie ustalał sam papież – bez konieczności zachowania reprezentatywności – oczywiście wydawało się jednak, iż dobór specjalistów w danej dziedzinie będzie dokonywany w sposób umożliwiający usłyszenie głosów z różnych stron świata oraz z różnych stanów społecznych⁶. Świadczyć mogą o tym liczba oraz różnorodność tematyczna dokumentów publikowanych przez komisję.

Kolejna reorganizacja pracy przedstawianej instytucji nastąpiła w związku z publikacją przez Jana Pawła II konstytucji apostolskiej *Pastor Bonus* (dalej: PB) 28 czerwca

⁵ Zob. J. Dyduch, *Papieska Rada Świeckich i Papieska Komisja Iustitia et Pax*, „Prawo Kanoniczne” 25 (1982) nr 1–2, s. 197–222, s. 213.

⁶ Por. J. Dyduch, *Papieska Rada Świeckich i Papieska Komisja Iustitia et Pax*, dz. cyt., s. 214.

1988 roku. Na mocy tego dokumentu ustanowiono Papieską Radę Sprawiedliwości i Pokoju (Pontificium Consilium de Iustitia et Pace) – naturalną kontynuatorkę Komisji. Konstytucja w sposób bardziej syntetyczny ukazała cele i zadania nowej Rady (PB 142, 143), wiążąc jej pracę bezpośrednio z sekretariatem stanu (PB 144).

Ostatnim ważnym wydarzeniem było przejęcie kompetencji Papieskiej Rady Sprawiedliwości i Pokoju oraz kompetencji Rad Cor Unum, ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżujących oraz ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia na mocy motu proprio *Humanam progressionem* papieża Franciszka z 17 sierpnia 2016 roku przez Dykasterię ds. Popierania Integralnego Rozwoju Człowieka (*Dicasterium ad Integram Humanam Progressionem fovendam*). Nowo powołany organ rozpoczął swoją pracę w trybie eksperymentalnym 1 stycznia 2017 roku.

2. STATUS PRAWNY I STRUKTURA ORGANIZACYJNA

W początkowym okresie istnienia komisji jej status – jako organu ogólnokościelnego, utworzonego w wyniku soborowych rekomendacji – określało motu proprio *Catholicam Christi Ecclesiam*. Zaznacza to konstytucja apostolska *Regimini Ecclesiae Universae* (dalej: REU) z 1968 roku (REU 103), która wymienia Komisję Studiów Sprawiedliwość i Pokój wraz z Radą Świeckich odpowiednio po Papieskim Sekretariacie Stanu i Radzie dla Międzynarodowych Spraw Kościelnych, Kongregacjach i Sekretariatach, a tuż przed Trybunałami i Urzędami. Mimo iż artykuł 90 *Gaudium et Spes* nie precyzował, iż nowy organizm ma stać się częścią Kurii Rzymskiej (miała to być „jakaś organizacja w Kościele powszechnym”), członkowie zespołu roboczego przygotowującego powstanie tegoż organu lobbowali za takim stanem rzeczy. Tego rodzaju postulaty – szczególnie w czasie posoborowego otwarcia, charakteryzującego się decentralizacją czy zwiększeniem udziału świeckich w życiu Kościoła – zmierzające do umieszczenia nowego organizmu w kojarzącej się z biurokracją i tłamszeniem śmiałych inicjatyw Kurii Rzymskiej mogą wydawać się osobliwe. Należy zwrócić jednak uwagę na to, iż taki stan rzeczy wynikał ze świadomości wśród *conspiratori* znaczenia tradycyjnych ram pracy i działania Kościoła instytucjonalnego w jasno określonej strukturze. Autorytet instytucjonalny, ale także moralny Kurii Rzymskiej, rozległość jej powiązań i wpływ na struktury Kościołów lokalnych były niebagatelne⁷. Wydaje się więc oczywistym, iż tylko umieszczenie nowego organizmu w strukturach rzymskich mogło zagwarantować to, że jego głos stałby się słyszalny i respektowany. Andrew Small ocenia wprost, iż obok uzyskania dla nowej organizacji niezależności, wolności działania i sprawności, zdobycie maksymalnego poziomu wpływów w Kościele stanowiło cel zasadniczy⁸.

Ostatecznie Papieska Komisja, w skład której wchodziło szesnastu członków i trzynastu konsultorów, została powołana jako urząd (*ministerium*) Stolicy Apostolskiej⁹.

⁷ Por. A. Small, *The Theological Justification for the Establishment...*, dz. cyt., s. 355–358.

⁸ Zob. A. Small, *The Theological Justification for the Establishment...*, dz. cyt., s. 355.

⁹ Zob. E. Szafrowski, *Kuria Rzymska*, Warszawa 1981, s. 134.

Połowę członków stanowili świeccy, natomiast przeważającą część konsultorów stanowili duchowni¹⁰.

W okresie 1967–1972 w ramach komisji utworzono pięć zespołów roboczych – komitetów – których pracy podporządkowano określoną i zawężoną tematykę¹¹:

- pierwszy – Komitet dla Rozważań Teologicznych i Nauczania Społecznego;
- drugi – Komitet Międzynarodowej Współpracy dla Rozwoju;
- trzeci – Komitet Pokoju i Wspólnoty Międzynarodowej;
- czwarty – Komitet Współpracy Ekumenicznej¹²;
- piąty – Komitet Promocji Człowieka.

Wymienione komitety nadały kierunek pracom komisji na kolejne lata.

Po ustaleniu nowej struktury i uzyskaniu w 1976 roku niezależności komisja, stanowiąc osobny organ (urząd – posługę Stolicy Apostolskiej – IEP I), została powiązana z sekretariatem stanu. To po uprzednim porozumieniu z nim komisja miała podejmować wszelkie inicjatywy i deklaracje związane z realizacją swoich zadań (IEP II.6).

W 1988 roku komisja została podniesiona do rangi rady o kompetencjach w obszarze studiowania i promocji¹³. W dalszym ciągu utrzymano powiązanie Rady z Sekretariatem Stanu. Na uwagę zasługuje fakt, że jej skład został poszerzony o liczne grono kardynałów. W ostatnim okresie działania Rady w jej gremium zasiadało obok kardynała – przewodniczącego trzydziestu trzech członków (14 kardynałów, 1 patriarcha, 7 biskupów i arcybiskupów, 10 świeckich i 1 duchowny) oraz piętnastu konsultorów (8 świeckich i 7 duchownych)¹⁴.

Jak już wspomniano, na czele komisji/rady stać miał kardynał – przewodniczący. W ciągu pięćdziesięcioletniej historii funkcję przewodniczącego pełnili odpowiednio kardynałowie:

- Maurycjusz Roy (od 6.01.1967 do rezygnacji 15.12.1976);
- Bernardin Gantin (od 15.12.1976 do rezygnacji 8.04.1984);
- Roger Marie Élie Etchegaray (od 8.04.1984 do przejścia na emeryturę 24.06.1998);
- François-Xavier Nguyễn Văn Thuận (od 24.06.1998 do śmierci 16.09.2002);
- Renato Raffaele Martino (od 1.10.2002 do przejścia na emeryturę 24.10.2009);
- Peter Kodwo Appiah Turkson (od 24.10.2009 do zakończenia prac rady 1.01.2017).

¹⁰ Zob. J. Dyduch, *Papieska Rada Świeckich i Papieska Komisja Iustitia et Pax*, dz. cyt., s. 211.

¹¹ Zob. J. Dyduch, *Papieska Rada Świeckich i Papieska Komisja Iustitia et Pax*, dz. cyt., s. 212.

¹² Zawiązał on współpracę ekumeniczną z Kościołami i wspólnotami chrześcijańskimi, podjął również dialog z innymi religiami. W ramach tej współpracy wraz ze Światową Radą Kościołów uformowany został Wspólny Komitet dla Problemów Społeczeństwa, Rozwoju i Pokoju (SODEPAX). Zob. SODEPAX, w: *New Catholic Encyclopedia*, t. 13, Washington, DC 2003, k. 296.

¹³ Por. F. Lempa, *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim*, Białystok 2013, s. 110.

¹⁴ Zob. <http://www.iustitiaetpax.va/content/giustiziaepace/en/struttura/membri-consutori.html> (08.12.2017).

3. CELE I ZADANIA

Paweł VI w *Catholicam Christi Ecclesiam* postawił komisji za cel „rozbudzenie pełnej świadomości wśród całego Ludu Bożego odnośnie do zadania powierzonego mu przez dzisiejsze czasy. A więc popieranie postępu krajów uboższych, zaprowadzanie sprawiedliwości społecznej między narodami, świadczenie pomocy krajom mniej rozwiniętym, by w ten sposób same swoimi siłami mogły sobie zaradzić” (CCE II). Podobnie cel komisji formułuje późniejszy dokument, tj. *Iustitiam et Pacem*, precyzując, iż owe „pobudzenie Ludu Bożego” poparte ma być pogłębieniem (doktrynalnym, duszpasterskim, apostołskim) problemów związanych ze sprawiedliwością i pokojem (IEP I, w CCE ten punkt umieszczony został w katalogu zadań – CCE II.2). Pewnym *novum* jest wpisanie w cel ukierunkowania na promocję człowieka, jego godności, pokoju oraz praw człowieka. Bardziej ogólnikowo cele rady opisuje *Pastor Bonus*: otóż rada „dąży do tego, aby idea sprawiedliwości i pokoju była urzeczywistniona w świecie zgodnie z Ewangelią oraz nauką społeczną Kościoła” (PB 142).

Osiągnięciu celów podporządkowany został zespół zadań, których katalog prezentuje *Catholicam Christi Ecclesiam*, a uszczegóławia *Iustitiam et Pacem*. Generalnie przedstawione zadania można przyporządkować do trzech kategorii: (1) gromadzenia danych i ich analizowania; (2) prezentowania wyników badań w ramach szeroko pojętej współpracy; (3) reagowania na przypadki zachowań sprzecznych z przyjętymi przez Urząd Nauczycielski Kościoła normami. Jak można zauważyć, zaprezentowany katalog zadań wpisuje się w paradygmat kard. Josefa-Léona Cardijna (1882–1967) „widzieć–oceniać–działać”. Istotnie, w pierwszym kroku (widzieć) papieskie wytyczne kierują prace Komisji ku zbieraniu wyników badań różnych nauk szczegółowych. Analizie będą poddawane osiągnięcia naukowe takich dyscyplin jak ekonomia, socjologia, prakseologia czy pedagogika. W kroku drugim (oceniać), po postawieniu diagnozy następuje refleksja przeprowadzona w świetle nauki teologicznej. Krok trzeci (działać) zmierzał będzie ku prezentacji wyników i ich praktycznemu wykorzystaniu – w tym przypadku działania służyć mają duszpasterstwu i posłudze apostołskiej. To na tym etapie rozbrzmiewać będzie głos Kościoła solidarnego z pokrzywdzonymi, głos przeciw niesprawiedliwości i gwałceniu praw człowieka.

Zmieniająca się rzeczywistość społeczna lat osiemdziesiątych XX wieku doprowadziła do preredagowania niektórych zadań komisji. Zobrazowały to przepisy konstytucji apostołskiej *Pastor Bonus*¹⁵.

Po pierwsze, rada „pogłębia naukę społeczną Kościoła, angażuje się w jej rozpowszechnianie oraz wprowadzanie w życie jednostek oraz społeczności, szczególnie w relacji między pracownikiem a pracodawcą, aby bardziej przenikał ich duch Ewangelii” (PB 143.1). Jak widać przesunięto tutaj punkt ciężkości z kwestii relacji

¹⁵ Należy tutaj zwrócić uwagę na bardziej syntetyczny zapis zadań. Oczywiście taki zabieg może wynikać z charakteru dokumentu, jakim jest konstytucja apostołska. Po wtóre, taki ogólny zapis nie zamyka katalogu zadań Rady, pozwala na pewną elastyczność i otwartość na nowe zagadnienia.

„kraje rozwinięte–kraje rozwijające się” ku relacji „pracownik–pracodawca”¹⁶. Wydaje się, że taki zabieg motywowany był uwspółcześnieniem zakresu zadań rady¹⁷, a także bliski nauczaniu społecznemu ówczesnego papieża Jana Pawła II¹⁸.

Kolejno rada „gromadzi informacje i rezultaty badań w zakresie sprawiedliwości i pokoju, postępu ludów oraz łamania praw człowieka. Ocenia je i dzieli się wnioskami z zainteresowanymi konferencjami biskupów. Promuje działalność międzynarodowych stowarzyszeń katolickich oraz innych organizacji pozakościelnych (także niekatolickich), które mają na uwadze urzeczywistnienie sprawiedliwości i pokoju na świecie”. W punkcie tym wśród odbiorców wniosków prac Rady wyraźnie wyróżniono konferencje episkopatów – może się to wiązać z tendencją powstawania komisji krajowych *Iustitia et Pax* współpracujących z lokalnymi episkopatami. Taka praktyka przed publikacją *Pastor Bonus* cieszyła się dość dużą popularnością. Ocenia się, że w połowie lat osiemdziesiątych pracowały 72 komisje krajowe (w tym komisja polska – jedyna w krajach socjalistycznych), które spotykały się na okresowych konferencjach wspólnych¹⁹. Po reformie komisje krajowe kontynuowały swoje prace.

Po trzecie, rada „stara się budować świadomość narodów na temat obowiązku budowania pokoju, szczególnie przy okazji obchodów Światowego Dnia Pokoju”. Dzień ten obchodzony jest 1 stycznia, corocznie od 1968 roku. Z tej okazji wydawane są papieskie orędzia wskazujące na to, w jaki sposób winien być kształtowany prawdziwy pokój.

4. KIERUNKI DZIAŁANIA

Należy zwrócić uwagę, że prace komisji/rady nie przebiegały w doktrynalnej próżni. W czasie pięćdziesięcioletniego okresu jej istnienia kolejno ukazujące się encykliki społeczne odciskały swoje piętno na refleksji przezeń podejmowanej. Wskazuje się, iż dyrektywą dla działania Komisji stały się zalecenia zaprezentowane w encyklice Pawła VI *Populorum progressio*²⁰. Świadczyć o tym ma m.in. zbieżność dat owych ważnych

¹⁶ Kwestia relacji „kraje rozwinięte – kraje rozwijające się” uwypuklona została w przedstawionym już celu działania Komisji podanym przez *Catholicam Christi Ecclesiam i Iustitiam et Pacem*.

¹⁷ Należy się zastanowić, czy takie przesunięcie akcentów nie było związane z kompromitacją programów pomocowych – szczególnie tych realizowanych w ramach ONZ; z narastającą konkurencją w „niesieniu pomocy”, czyli faktycznym rozgrywaniem tzw. krajów trzeciego świata przez rywalizujące ze sobą wówczas bloki państw (USA vs. ZSRR). Nie bez znaczenia wydaje się również krytyka systemu pomocowego wygłoszona przez przedstawicieli świata ekonomii, szczególnie tych prezentujących podejście liberalne (np. Peter Thomas Bauer).

¹⁸ Warto zaznaczyć, że reforma prac Komisji nastąpiła po publikacji encykliki poruszającej problematykę pracy – *Laborem exercens* (1981). Wskazuje się, że poglądy Jana Pawła II tam wyrażone należą do jego najbardziej oryginalnych w zakresie ekonomii, m.in. na temat wyodrębnienia podmiotowego i przedmiotowego wymiaru pracy czy wskazania pierwszeństwa „pracy” przed „kapitałem”. Zob. M. Bochenek, *Jan Paweł II wobec kluczowych kwestii pracy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, *Ekonomia* 43 (2012) nr 1, s. 5–22, s. 20.

¹⁹ C. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, Warszawa 1985, s. 335.

²⁰ Wspomina o tym m.in. Dyduch w przytaczanym już artykule: J. Dyduch, *Papieska Rada Świeckich i Papieska Komisja Iustitia et Pax*, dz. cyt., s. 215. Cairati dla *Populorum progressio* używa określenia „magna charta della PCIP”, Zob. A. Cairati, *Giustizia e pace si baceranno...*, dz. cyt., s. 112.

wydarzeń: powołania Komisji (6.01.1967) oraz publikacji encykliki (26.03.1967). Wprost o komisji encyklika wspomina w punkcie 5 – mowa tam m.in. o tym, iż otrzymała ona w zawołaniu „Sprawiedliwość i Pokój” – zarówno nazwę, jak i program. Kolejnym ważnym dokumentem ukierunkującym prace Komisji stał się list apostolski Pawła VI *Octogesima adveniens* (dalej: OA) ogłoszony w 80. rocznicę wydania encykliki *Rerum novarum* (15.05.1971). Został zaadresowany bezpośrednio do ówczesnego przewodniczącego Komisji kard. Maurice’a Roya.

Pierwszy z przytoczonych dokumentów, jak zaznacza Czesław Strzeszewski, miał charakter zdecydowanie pastoralny²¹. Ponieważ człowiek współczesny – zdaniem Strzeszewskiego – szuka konkretów, a nie teorii, nie chce poddawać się nakazom, jeśli nie jest przekonany o ich słuszności, a równocześnie z wygody szuka już gotowych formuł, to pociągające wydają mu się proste doktryny²². To ukierunkowanie na *praxis*, charakteryzujące się odejściem od typowych dla poprzednich encyklik społecznych ogólników, miało wyznaczyć pole katolikom do konkretnych akcji społecznych. Jednak, jak wskazuje Maciej Zięba, późniejsza praktyka zweryfikowała wiele proponowanych przez Pawła VI recept²³. *Populorum progressio* skupiała się przede wszystkim na dwóch problemach: (1) integralnego rozwoju (kwestia nadmiernego rozwoju jednych ludzi i narodów oraz niedorozwoju innych; zachęta do podjęcia działań przez kraje ubogie); (2) usuwaniu niesprawiedliwości międzynarodowej (udzielenie pomocy przez kraje bogate – ubogim). Sprawa rozwoju postawiona w encyklice będzie punktem odniesienia w okresie prac komisji.

W *Octogesima adveniens* papież znowu przypomina o problemie nierównego rozwoju, pisząc: „Istnieją poważne różnice w rozwoju ekonomicznym, kulturalnym i politycznym narodów: obok krajów wysoko uprzemysłowionych istnieją kraje w stadium rolniczym; obok krajów cieszących się dobrobytem inne cierpią nędzę; obok ludów o wysokim poziomie kulturalnym inne usiłują dopiero zlikwidować analfabetyzm. Wszędzie występuje dążenie do większej sprawiedliwości i pragnienie zabezpieczenia pokoju przez wzajemne poszanowanie ludzi i narodów” (OA 2). W odniesieniu do rozwoju oraz powiązanych z nim kwestii sprawiedliwości i pokoju papież wspomina m.in. o urbanizacji, pozycji kobiet, dyskryminacji, emigracji, rozwiązaniach maltuzjańskich, środkach komunikacji społecznej oraz ekologii. Chrześcijanin wezwany jest do zaangażowania się w rozwiązanie przedstawionych problemów, zostaje on zaproszony przez Kościół do dwojakiego zadania: „ożywiania i odnawiania struktur po to, by je rozwijać i dostosowywać do prawdziwych potrzeb współczesnych” (OA 50). Jakże ma być więc w tym wszystkim zadanie Komisji? Wydaje się, że powinno ono wpisywać się w wezwanie z punktu 48 *Octogesima adveniens*: „oświecać ludzi, by pomóc im odkryć prawdę i wybrać drogę wśród różnych doktryn, oddziałujących na chrześcijan, a także szerzyć moc Ewangelii oraz troszczyć się o skuteczną służbę ludziom”. Aby odpowiedzieć na pytanie,

²¹ Zob. C. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, dz. cyt., s. 309.

²² Zob. C. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, dz. cyt., s. 309.

²³ Zięba wskazuje nie tylko na nieskuteczność rozwiązań proponowanych przez *Populorum progressio*, ale zarzuca jej również brak realizmu, przenoszenie rozważań na poziom abstrakcji oraz silne hipostazowanie takich słów jak „rozwój” czy „kraj”. Zob. M. Zięba, *Papieska ekonomia. Kościół – rynek – demokracja*, Kraków 2016, s. 68.

jak z tego zadania wywiązała się Iustitia et Pax, należy przyrzeć się szeregowi dokumentów przez nią publikowanych.

Rezultaty prac komisji/rady zostały podane do wiadomości m.in. w następujących dokumentach²⁴:

- *The Church and the Human Rights* (1974) – podano tutaj katalog praw człowieka (zbliżony do tego z *Pacem in terris*), doprecyzowując jednak niektóre z nich.
- *La Santa Sede e il disarmo generale* (1976) – omówiono niebezpieczeństwo związane z wyścigiem zbrojeń i taktyką odstraszenia²⁵.
- *The universal purpose of created things* (1979) – dokument wskazuje na niebezpieczeństwo konfliktów i marnotrawstwa zasobów w obrębie polityki wykorzystania mórz i oceanów.
- *Self-Reliance: contare sulle proprie forze* (1979) – przedstawia znaczenie samodzielności (autonomii) narodów w realiach gospodarczych, politycznych i kulturowych.
- *Struggle against racism* (1978) – dokument omawia stanowisko Kościoła dotyczące trzech aspektów: (1) kwestii moralnej i religijnej dot. równouprawnienia wszystkich ludzi; (2) zainteresowania inicjatywami zmierzającymi ku eliminacji wszelkich przejawów dyskryminacji; (3) międzynarodowej aktywności Stolicy Apostolskiej w odniesieniu do działań różnych organizacji chrześcijańskich i niektórych chrześcijan.
- *At the service of the Human Community: an ethical approach to the international debt question* (1986) – odnosi się do problemu zadłużenia międzynarodowego.
- *Social and Ethical Aspects of Economics* (1991) – dokument porusza kwestię relacji zachodzących między wartościami etycznymi a rzeczywistością gospodarczą.
- *For a better distribution of Land* (1997) – stanowisko pobudzać ma świadomość problemów ludzkich, społecznych i etycznych związanych ze zjawiskiem koncentracji i marnotrawstwa ziemi. Jest on swoistym wezwaniem do podjęcia „reformy rolnej”.
- *Trade, Development and Fight against Poverty* (1999) – opracowanie powstałe w wyniku refleksji po konferencji WTO (Seattle 1999) nie stanowi formalnego dokumentu Rady. Jest jednak źródłem cennych wskazówek dotyczących stanowiska Kościoła w odniesieniu do polityki liberalizacji handlu w kontekście ubóstwa i marginalizacji krajów rozwijających się.
- *Note on the celebration of the World Day of Biological Diversity* (2002) – jest to nota wydana na Międzynarodowy Dzień Różnorodności Biologicznej, w której

²⁴ Z przyczyn praktycznych autor niniejszego artykułu prezentuje wyłącznie listę opublikowanych przez komisję/radę dokumentów z krótkim opisem. Przeglądu dokonano w oparciu o stronę internetową Rady, przytaczając angielskie brzmienie tytułów każdego z dokumentów (z wyjątkiem *La Santa Sede e il disarmo generale* – niedostępnego na oficjalnej stronie Rady). Wypada stwierdzić, że szersze omówienie każdego z tych dokumentów domaga się osobnego opracowania. Teksty dokumentów (jeśli nie zaznaczono inaczej) dostępne są na stronie internetowej: <http://www.iustitiaetpax.va/content/giustiziaepace/en/archivio/documenti.html> (15.12.2017).

²⁵ Polski tekst dokumentu w: „Chrześcijanin w Świecie” 10 (1978) nr 3–4 (63–64), s. 221–235.

porusza się problemy ekologiczne, gospodarcze i społeczne związane z ochroną lasów i gatunków biologicznie zagrożonych.

- *A Contribution of the delegation of the Holy See on the occasion of the third World Water Forum* (2003) – przedstawiono tutaj stanowisko Stolicy Apostolskiej z okazji Światowego Forum Wodnego. Zmodyfikowane wersje dokumentu opublikowano z okazji ŚFW również w roku 2006 i 2009. W 2012 roku powstał podobny tematycznie dokument *Water, an essential element for Life. A contribution to the Sixth World Water Forum*.
- *Compendium of the Social Doctrine of the Church* (2004) – najbardziej znany z dokumentów rady – w sposób systematyczny ukazuje podstawy nauki społecznej Kościoła²⁶.
- *The Fight against Corruption* (2006) – opracowanie zmierza do wyjaśnienia tego, czym jest zjawisko korupcji, jak można z nim walczyć i jaką rolę ma tutaj do odegrania Kościół.
- *Statement on behalf of the Holy See concerning the International Trade in Conventional Weapons* (2006) – prezentuje stanowisko rady w sprawie handlu bronią konwencjonalną.
- *A New International Finance Pact. Note on Financing and Development in view of the Conference promoted by the United Nations General Assembly in Doha* (2008) – dokument – wobec wybuchu kryzysu gospodarczego – wyraża stanowisko rady w przeddzień konferencji ONZ w Doha na temat finansowania rozwoju.
- *Vocation of the Business Leader: A Reflection* (2012) – opracowanie ma stanowić swoiste *vademecum* dla przedsiębiorców, ma być też podręcznikiem zaadresowanym do nauczycieli akademickich, pomocnym w procesie formacji oraz w nauczaniu. Dokument zwraca uwagę na „powołanie” przedsiębiorców, którzy działają w różnorodnych i szeroko rozumianych instytucjach biznesowych²⁷.
- *Towards reforming the International Financial and Monetary Systems in the context of global Public Authority* (2011) – dokument wzywa do reformy systemu finansowego i monetarnego, poprzedzonej głębokim rozeznaniem kulturowych i moralnych wartości leżących u fundamentów ludzkiego współżycia.
- *Land and Food* (2015) – zostaje podjęta tematyka związana z ziemią, rolnictwem oraz głodem.
- *Energy, Justice and Peace, a reflection on energy in the current context of development and environmental protection* (2016) – dokument traktuje o tym, jak zarządzanie energią może przyczynić się do osiągnięcia integralnego, prawdziwego i zrównoważonego rozwoju.

Jak widać zakres tematyczny przedstawionych dokumentów jest dosyć szeroki. Generalnie można przyjąć, iż sprowadza się do trzech obszarów (oczywiście bez wyznaczania sztywnych granic zakresowych): (1) polityczno-społeczny (problem praw człowieka, rasizmu i równouprawnienia, korupcji, handlu bronią i rozbrojenia); (2) ekonomiczno-społeczny (problem kryzysów gospodarczych, zadłużenia i wsparcia

²⁶ Zob. Papieska Rada Iustitia et Pax, *Kompendium nauki społecznej Kościoła*, Kielce 2005.

²⁷ Zob. Papieska Rada Iustitia et Pax, *Powołanie lidera biznesu. Refleksja*, Kraków 2012.

finansowego, handlu światowego, etyki gospodarowania); (3) ekologicznego (problem wykorzystania zasobów naturalnych – wody, ziemi, lasów; kwestia energii). Analizowana w podanych dokumentach tematyka miała przybliżać wiernych oraz wszystkich zainteresowanych do właściwego rozeznania i poznania stanowiska Kościoła w palących wówczas sprawach. Wydaje się, że przyjęta przez Iustitia et Pax metoda odpowiada wezwaniu Pawła VI wyrażonemu w punkcie 48 *Octogesima adveniens*.

ZAKOŃCZENIE

Erygowanie Papieskiej Komisji Studiów Sprawiedliwość i Pokój stanowiło niejako odpowiedź na soborowe wezwanie do *aggiornamento* w sferze relacji Kościół–świat. Organizm ten powołano, aby stał się instrumentem dialogu, który z jednej strony miał pobudzać katolików do działania, ale z drugiej strony służyć miał lepszemu zrozumieniu dynamicznej i coraz szybciej pędzącej rzeczywistości, ponadto – wydaje się, że zgodnie z intencją Pawła VI – wsłuchiwać miał się w głos narodów i społeczności, które do tej pory były marginalizowane. Należy zastanowić się tutaj, czy faktycznie postawione Komisji w ten sposób zadanie zostało zrealizowane. Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy najpierw przyrzeć się znaczącym – według autora niniejszego artykułu – wyznacznikom owego *aggiornamento*.

Po pierwsze, należy przyrzeć się temu, jak wielki wkład w prace komisji/rady wносили świeccy. Otóż w jej skład – w przeważającej części – wchodziły osoby duchowne (w ostatnim okresie działalności stosunek ten wynosił 31:18), nie oznacza to, że świeccy nie mieli wpływu na procesy decyzyjne, jednakowoż taki stan rzeczy może podsuwać myśl o niedocenieniu ich kompetencji. Wydaje się, że w przypadku Iustitia et Pax utrzymano zasady pracy typowe dla organizmów składowych Kurii Rzymskiej: nauczanie, zalecenia i prerogatywy płynęły więc z góry do dołu. O niewielkim wpływie ekspertów może świadczyć jakość i czasem ekonomiczna (bez)zasadność niektórych zaleceń wysuwanych przez komisję/radę²⁸, szczególnie jeśli chodzi o początkowe lata jej istnienia. Ocena tego okresu z perspektywy czasu może doprowadzić do wniosku, iż kształt i charakter prezentowanych wówczas rozwiązań związane były m.in. z bardzo zawężonym udziałem ekspertów dobieranych według klucza ideologicznego²⁹. Surowość tej oceny potęguje jeszcze fakt domniemania moralnego obowiązku udzielania pomocy według prezentowanych zaleceń, a więc w sposób nieefektywny. Oczywiście, subiektywnie można stwierdzić, iż z biegiem lat poziom refleksji uległ jakościowej poprawie. Patrząc w przyszłość, na działalność nowej Dykasterii ds. Służby Integralnemu Rozwojowi Człowieka, należy mieć nadzieję, że jej praca wolna będzie od niektórych mankamentów

²⁸ Nie należy pomijać w tej analizie encykliki *Populorum progressio* sygnowanej podpisem Pawła VI. Należy mieć na uwadze, iż encyklika ta po pierwsze powstała w określonym „ekspersckim” otoczeniu papieża; po drugie uznawana jest za *magna charta* powstałej wówczas Komisji.

²⁹ Na poparcie tej tezy należy przytoczyć przypadek ojca McCormaca, jednego z pomysłodawców powołania Komisji, który od jej prac został odsunięty, gdy okazało się, że jego poglądy na kwestie przeludnienia i planowania rodziny odbiegają od tych promowanych przez UNK.

Iustitia et Pax, a sama dykasteria cechować się będzie kompetencją i profesjonalizmem. Jak pokazała historia, wypracowywanie zaleceń – aby uniknąć kompromitacji – winno być oparte na solidnych fundamentach naukowej refleksji, uwzględniającej dorobek różnych dziedzin. I właśnie z tą kwestią wiąże się drugi wyznacznik wspomnianego *aggiornamento*. Należy pamiętać, iż wezwanie soboru do odnowienia jest ciągle aktualne. Trafne odczytywanie znaków czasu wymaga nieustannego odświeżania wiedzy, bycia na bieżąco z wynikami badań innych nauk. Właściwe działania powinny charakteryzować się refleksem – podczas gdy pewne rozwiązania się dezaktualizują, należy być gotowym na wypracowanie nowych, bardziej odpowiadających współczesnym realiom. Nie chodzi tutaj o jakiś rodzaj relatywizmu czy dowolność w proponowaniu gotowych recept. Prawdziwe *aggiornamento* winno się charakteryzować troską o prawdę, poszanowaniem prawa naturalnego, zgodnością z Ewangelią. Uwspółczesnienie ma polegać po pierwsze na posługiwaniu się komunikatywnym językiem, który dla ludzi jest zrozumiały, a po drugie na właściwym rozpoznaniu aktualnych kwestii społecznych. Wydaje się, że Iustitia et Pax wywiązała się z tego zadania w sposób nader zadowolający. Śledząc tematykę i chronologię wydawanych dokumentów, zauważyć można, iż każda publikacja stanowiła odzew na aktualne wówczas problemy – komisja/rada zabierała głos w czasie zimnej wojny, apartheidu, kryzysów finansowych, a w ostatnim okresie działania dosyć często w sprawie kryzysu ekologicznego.

Dokonując bilansu działalności Iustitia et Pax, należy powrócić do pytania sformułowanego na początku niniejszego artykułu, a więc postarać się odpowiedzieć na to, czy jej działalność spełniła pokładane w niej nadzieje. Wydaje się, że powołany przez Pawła VI organizm po części je spełnił. Stanowił on – z przedstawionymi już pewnymi ograniczeniami – instrument dialogu Kościół–świat, reagował na palące problemy, wołając w ten sposób o zachowanie pokoju i sprawiedliwości. Być może naiwnie jest sądzić, że działania komisji/rady do pokoju doprowadzą, ale należy mieć na uwadze to, iż posłannictwem chrześcijan jest głosić prawdę i pokój. Zaprzestanie tegoż działania stanowiłoby wyraz kapitulacji, a ostatecznie świadczyłoby o bezzasadności istnienia i funkcjonowania Kościoła w przestrzeni społecznej. Program działalności omawianej w niniejszym artykule instytucji wpisywał się więc w chrześcijański obowiązek podtrzymywania nadziei, nadziei na to, że „łaskawość i wierność spotkają się z sobą, ucałują się sprawiedliwość i pokój” (Ps 85, 11).

LITERATURA

Bochenek M., *Jan Paweł II wobec kluczowych kwestii pracy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Ekonomia” 43 (2012) nr 1, s. 5–22.

Cairati A., *Giustizia e pace si baceranno (Sal 85, 11). Il Pontificio Consiglio della Giustizia e della Pace e la dottrina sociale della Chiesa*, Città del Vaticano 2009.

„Chrześcijanin w Świecie” 10 (1978) nr 3–4 (63–64).

Dyduch J., *Papieska Rada Świeckich i Papieska Komisja Iustitia et Pax*, „Prawo Kanoniczne” 25 (1982) nr 1–2, s. 197–222.

Franciszek, motu proprio *Humanam progressionem*, https://w2.vatican.va/content/francesco/pl/motu_proprio/documents/papa-francesco-motu-proprio_20160817_humanam-progressionem.html (29.12.2017).

<http://www.iustitiaetpax.va/content/giustiziaepace/en/archivio/documenti.html> (15.12.2017).

<http://www.iustitiaetpax.va/content/giustiziaepace/en/struttura/membri-consutori.html> (08.12.2017).

Jan Paweł II, Konstytucja apostolska *Pastor Bonus*, http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_constitutions/documents/hf_jp-ii_apc_19880628_pastor-bonus.html (02.12.2017).

Lempa F., *Kompetencje, uprawnienia i obowiązki w Kościele katolickim*, Białystok 2013.

New Catholic Encyclopedia, t. 13, Washington DC, 2003.

Papieska Rada „Iustitia et Pax”, *Kompendium nauki społecznej Kościoła*, Kielce 2005.

Papieska Rada „Iustitia et Pax”, *Powołanie lidera biznesu. Refleksja*, Kraków 2012.

Paweł VI, Encyklika *Populorum progressio*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/encykliki/populorum_progressio_26031967.html (06.12.2017).

Paweł VI, Konstytucja apostolska *Regimini Ecclesiae Universae*, http://w2.vatican.va/content/paul-vi/it/apost_constitutions/documents/hf_p-vi_apc_19670815_regimini-ecclesiae-universae.html (04.12.2017).

Paweł VI, List apostolski *Octogesima adveniens*, http://www.nonpossumus.pl/encykliki/Pawel_VI/octogesima_adveniens/ (06.12.2017).

Paweł VI, Motu proprio *Catholicam Christi Ecclesiam*, w: *Posoborowe Prawodawstwo Kościelne*, zebra. i przetł. E. Szafrowski, Warszawa 1969, z. 3, s. 217–225.

Paweł VI, Motu proprio *Iustitiam et Pacem*, w: *Posoborowe Prawodawstwo Kościelne*, zebra. i przetł. E. Szafrowski, Warszawa 1978, t. 9, z. 1, s. 11–18.

Small A., *The Theological Justification for the Establishment of the Pontifical Commission for Justice and Peace (Iustitia et pax)*, Washington DC 2010, <https://islandora.wrlc.org/islandora/object/etd%3A6/datastream/PDF/view> (10.12.2017).

Sobór Watykański II, Konstytucja *Gaudium et spes*, 1986.

Strzeszewski Cz., *Katolicka nauka społeczna*, Warszawa 1985.

Szafrowski E., *Kuria Rzymska*, Warszawa 1981.

Zięba M., *Papieska ekonomia. Kościół – rynek – demokracja*, Kraków 2016.